

Jarosław Nowaszczuk¹

PRZYCZYNEK DO BADAŃ JEZUICKIEGO MARTYROLOGIUM

Streszczenie

Pierwsze katalogi biograficzne jezuitów zabitych za wiarę zostały opublikowane na początku XVII wieku. Była to reakcja na rosnącą liczbę zakonników, którzy oddali życie podczas prześladowań w różnych częściach świata. Nie bez znaczenia był fakt, że w pierwszych latach tego stulecia ich liczba osiągnęła sto. Tytuły publikacji odnoszą się do tego wątku, np. *Centuria Religiosorum Societatis Iesu, qui hactenus ab Ethnicis, Mahumetanis, haereticis, alii-que impiis, pro Catholica fide ac pietate interempti sunt* (1608 r.) i *Centuria prima. Das erste hundert der Geistlichen und Ordenspersonen* (1605 r.). Teksty wszystkich list męczenników są podobne. Co ciekawe, miały także wersje artystyczne, a konkretnie ryciny z wizerunkami ofiar represji. Pierwsze katalogi zostały z czasem uzupełnione i opracowane na nowe sposoby. Szczególne osiągnięcia w tej dziedzinie mieli Phillippus Alegambe i Joannes Nadasi.

Słowa kluczowe: katalogi męczenników, jezuita zabici dla wiary, pierwszych stu męczenników Towarzystwa Jezusowego, prześladowania katolików w XVI i XVII wieku

Abstract

A CONTRIBUTION TO THE RESEARCH OF THE JESUIT MARTYRDOM

The first catalogs covering the biographies of the Jesuits who were killed for faith were published in the early seventeenth century. It was a reaction to the growing number of religious who gave their lives during the persecution in various parts of the world. Not without sig-

¹ Ks. dr hab. Jarosław Nowaszczuk, prof. US, Wydział Teologiczny i Instytut Literatury i Nowych Mediów Uniwersytetu Szczecińskiego; ORCID: 0000-0002-4584-5184. Adres do korespondencji: 71-685 Szczecin, ul. Bp. Bandurskiego 95/85, e-mail: jaroslaw.nowaszczuk@usz.edu.pl.

nificance was the fact that in the first years of this century their number reached one hundred. Publication titles refer to this thread, e.g. *Centuria Religiosorum Societatis Iesu, qui hactenus ab Ethnicis, Mahumetanis, haereticis, aliisque impiis, pro Catholica fide ac pietate interempti sunt* (1608) and *Centuria prima. Das erste hundert der Geistlichen und Ordenspersonen* (1605). The texts of all martyrs' lists are similar. Interestingly, they also had artistic versions – engravings with images of Jesuits. The first catalogs were then supplemented and developed in new ways. Philippus Alegambe and Joannes Nadası had particular achievements in this sphere.

Keywords: catalogs of martyrs; Jesuits killed for faith; the first hundred martyrs of the Society of Jesus; persecution of Catholics in the sixteenth and seventeenth centuries

Wstęp

W dorobku pisarzy Towarzystwa Jezusowego przełomu renesansu i baroku daje się dostrzec żywe zainteresowanie postaciami świętych. Dość wspomnieć, że Filip Alegambe w dziele *Bibliotheca Scriptorum Societatis Iesu (Biblioteka pisarzy Towarzystwa Jezusowego)* z 1643 roku odnotowuje 136 autorów, którzy publikowali książki z zakresu hagiografii². Tę liczbę dopełnia 32 kolejnych – twórców tekstów panegirycznych³. Inspiracją do badań mogły być antagonizmy międzywyznaniowe, w których kult świętych stanowił jedną z zasadniczych kwestii. Nie bez znaczenia było zapewne wydanie podczas ostatniej sesji Soboru Trydenckiego dekretu *De invocatione, veneratione, et reliquis Sanctorum, et sacris imaginibus*⁴, a nieco później, po reformie kalendarza za pontyfikatu papieża Grzegorza XIII, upowszechnienie odnowionego *Martyrologium Romanum*⁵. Warto również zwrócić uwagę, że u początków epoki nowożytnej pojawiło się wiele postaci wybitnych: założycieli zgromadzeń zakonnych i reformatorów życia religijnego, papieży i dostojników kościelnych, świętych wyznawców każdego stanu oraz męczenników. W tej ostatniej grupie znaleźli się przedstawiciele wspólnoty założonej przez Ignacego Loyolę. Ewangelizując odkryte wiek wcześniej terytoria Nowego Świata oraz działając pośród wyznawców innych religii i wyznań, spotykali się nierzadko z odrzuceniem. Niejednokrotnie potwierdzali też swą wiarę, oddając za nią życie. Ponieważ ich liczba szybko rosła, pojawiły się publikacje, rodzaj katalogów, w których opisywano postaci i realia ich śmierci. Właśnie tym opracowaniom poświęcone jest obecne studium, a ukonkretniając – historii tekstów kilku edycji z początku siedemnastego stulecia.

2 Philippus Alegambe, *Bibliotheca Scriptorum Societatis Iesu* (Antverpiae: Apud Joannem Meursium, 1643), 513–515.

3 Philippus Alegambe, *Bibliotheca Scriptorum Societatis Iesu*, 530–531.

4 „De invocatione, veneratione, et Reliquis Sanctorum, et sacris imaginibus”, w: *Canones et Decreta Sacrosancti Oecumenici et generalis Concilii Tridentini* (Venetiis: Apud Georgium de Caballis, 1568), 155 verso–157 verso, tłum. „Wzywianie, cześć i relikwie Świętych oraz święte obrazy”, w: *Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. 4, red. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras (Kraków: Wydawnictwo WAM, 2005), 780–785.

5 *Martyrologium Romanum ad novam kalendarii rationem Gregorii XIII. Pont. Max. iussu editum* (Romae: Ex Typographia Domini Basae, 1586).

1. *Zastęp stu zakonników*

Rozproszone informacje o śmierci jezuitów pojawiają się w różnych źródłach z epoki. Są to niekiedy opisy przygotowane na potrzeby procesów beatyfikacyjnych lub kanonizacji. Relacje pojawiają się również w tak zwanych *Litterae annuae*, czyli rocznych sprawozdaniach przesyłanych z poszczególnych prowincji zgromadzenia do Rzymu. Kiedy indziej jeszcze świadectwa włączone zostają do prywatnej korespondencji. Jedno z pierwszych studiów, w którym zebrano w jedno rozproszone dane, pojawia się u Piotra Ribadeneiry w dziele *Illustrium Scriptorum Religionis Societatis Jesu Catalogus (Katalog wybitnych pisarzy zgromadzenia Towarzystwa Jezusowego)*⁶. Dzieło uczonego, jak wskazuje sam tytuł, dotyczy jezuickich mistrzów pióra. Czytelnik, docierając w lekturze do końca traktatu, z zaskoczeniem spostrzega, że znajduje się tam zupełnie odrębna tematycznie całość, której nadano rozbudowany tytuł w następującej postaci: *Centuria Religiosorum Societatis Jesu, qui hactenus ab Ethnicis, Mahumetanis, haereticis, aliisque impiis, pro Catholica fide ac pietate interempti sunt*⁷ (Zastęp stu zakonników Towarzystwa Jezusowego, którzy dotąd zostali zabici za wiarę katolicką i miłość do Boga przez pogan, mahometan, heretyków i innych niegodziwców).

Co istotne, Ribadeneira nie sygnalizował we wstępie książki, że dopełni monografię z dziedziny literatury wypisem świadków wiary. Ponieważ następujące po katalogu indeksy pochodzące od wydawcy, Jana Moreta, zostały jasno oddzielone osobnym wprowadzeniem, nie budzi wątpliwości, że jezuita sam dołączył martyrologiczną partię materiału do wcześniejszych prezentacji poświęconych pisarzom.

Poświęcenie uwagi męczeństwu współbraci zakonnych nie dziwi u autora, który opublikował wcześniej kilka przynajmniej dzieł hagiograficznych. Znany był przede wszystkim z tego, że jako pierwszy opisał historię życia założyciela zgromadzenia, Ignacego Loyoli⁸. W osobnym dziele przedstawił także postać Franciszka Borgiasza⁹. Z ręki Ribadeneiry wyszły również inne traktaty o podobnej tematyce, w tym wielokrotnie przedrukowywany i uzupełniany zbiór żywotów pod tytułem *Flos Sanctorum (Kwiat Świętych)*¹⁰. W manuskrypcie pozostawił po sobie tekst *Tratado de las persecuciones que ha tenido la Compañía de Jesús* (Traktat o prześladowaniach, jakie dotknęły Towarzystwo Jezusowe)¹¹, co wskazuje, że u kresu życia zajmował się problematyką martyro-

6 Petrus Ribadeneira, *Illustrium Scriptorum Religionis Societatis Jesu Catalogus* (Antverpiae: Ex Officina Plantiniana, 1608).

7 „Centuria Religiosorum Societatis Iesu, qui hactenus ab Ethnicis, Mahumetanis, haereticis, aliisque impiis, pro Catholica fide ac pietate interempti sunt”, w: Petrus Ribadeneira, *Illustrium Scriptorum Religionis Societatis Jesu Catalogus*, 185.

8 Petrus Ribadeneira, *Vita Ignatii Loiolae, Societatis Jesu Fundatoris* (Neapoli: Apud Josephum Cachium, 1572). Pierwsze wydanie, niestety, nieosiągalne, ukazało się w 1556 roku.

9 Pedro de Ribadeneira, *Vida del Padre Francisco de Borja* (En Madrid: En casa de P. Madrigal, 1592).

10 Petrus Ribadeneira, *Flos Sanctorum, o Libro de las vidas de los Santos* (En Madrid: Por L. Sanchez, 1599).

11 Manuskrypt znajduje się w posiadaniu Archivo Histórico SJ de Cataluña, zobacz: Doris Moreno, „Crear opinión: el dominico Alonso de Avendaño y su predicación antijesuita (1567–1596)”, w: José Luis Betrán, Bernat Hernández,

logiczną¹². Jakkolwiek dołączanie różnorodnych mniejszych prac do wielkich traktatów nie było odosobnione, *Centuria religiosorum Societatis Jesu* wydawała się późniejszym wydawcom mało powiązana z bibliograficzną dysertacją. W kolejnej edycji, która wyszła drukiem jeszcze za życia autora w Lyonie, zachowano porządek publikacji antwerpskiej¹³. Natomiast we wznowieniu z 1613 roku edytorzy, synowie Jana Moreta, umieścili indeksy i wypisy bezpośrednio po partii dotyczącej literatów, opracowanie poświęcone męczennikom przesuwając na sam koniec dzieła¹⁴.

Świadomość, że wywód dotyczący martyrologii jezuickiej nie stanowi integralnej części rozprawy Ribadeneiry, miał także pochodzący z Brukseli Filip Alegambe. To on kontynuował badania poprzednika i uzupełnił katalog pisarzy o twórców sobie współczesnych. Jak zaznacza we wprowadzeniu do wspomnianego już dzieła *Bibliotheca*, w metodyce pracy naśladował Ribadeneirę¹⁵. Dlatego też dołączył – jak pisze – „drugi katalog” (*alter catalogus*) zawierający imiona tych, którzy zginęli za wiarę¹⁶. Alegambe, tym razem inaczej niż w pierwowzorze, tę samą informację zapisaną kursywą umieścił ponadto na stronie tytułowej książki¹⁷. Co istotne, traktat z 1643 nie precyzuje, kto jest autorem *Centurii*. Brukselczyk nie odnotowuje go bowiem w dorobku poprzednika¹⁸. Rezygnuje zatem z dociekań dotyczących proveniencji tekstu na rzecz uzupełnienia spisu. W nowej odsłonie wykazu znalazło się 277 osób¹⁹. Ilość opisanych postaci wskazuje na szerszą niż wcześniej wiedzę o wydarzeniach w różnych częściach świata. Bardziej jeszcze zdaje się też uświadamiać, z jak potężną falą nienawiści spotykali się jezuici w pierwszej połowie siedemnastego wieku.

2. Katalog Jana Cameroty

Późniejsi bibliografowie jasno wskazywali, że Ribadeneira nie był pomysłodawcą stworzenia indeksu ofiar poniesionych na skutek prześladowań. Potwierdzają to Augustin

Doris Moreno (red.), *Identidades y fronteras culturales en el Mundo ibérico de la Edad Moderna* (Barcelona: Bellaterra, 2016), 399.

12 Z biogramu Ribadeneiry wynika, że pisarz zamierzał zamknąć swoją pracę pisarską właśnie „Katalogiem wybitnych pisarzy Towarzystwa Jezusowego”. Dlatego też w wydaniu z 1608 roku jezuita kończy swój życiorys wielką kodą dziękczynną skierowaną do Boga, Maryi i świętych, zobacz: Petrus Ribadeneira, *Illustrium Scriptorum Religionis Societatis Jesu Catalogus*, 181–182. Ostatecznie nie odłożył jednak pióra, o czym przekonują kolejne uzupełniane przez niego wznowienia dzieła.

13 Petrus Ribadeneira, *Illustrium Scriptorum religionis Societatis Jesu Catalogus* (Lugduni: Apud Joannem Pillehotte, 1609), 190–205.

14 Petrus Ribadeneira, *Catalogus Scriptorum Societatis Jesu* (Antverpiae: Ex Officina Olantiniana, 1613), 355–380.

15 Philippus Alegambe, *Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu*, bns.: „In quo opere dirigendo conatus sum P. Petri Ribadeneirae vestigiis quam proxime possem inhaerere”.

16 Philippus Alegambe, *Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu*, bns.: „Attexui subinde alterum Catalogum, secutus Ribadeneiram, eorum qui violenta morte pro fide, Christianave pietate occubuerunt”.

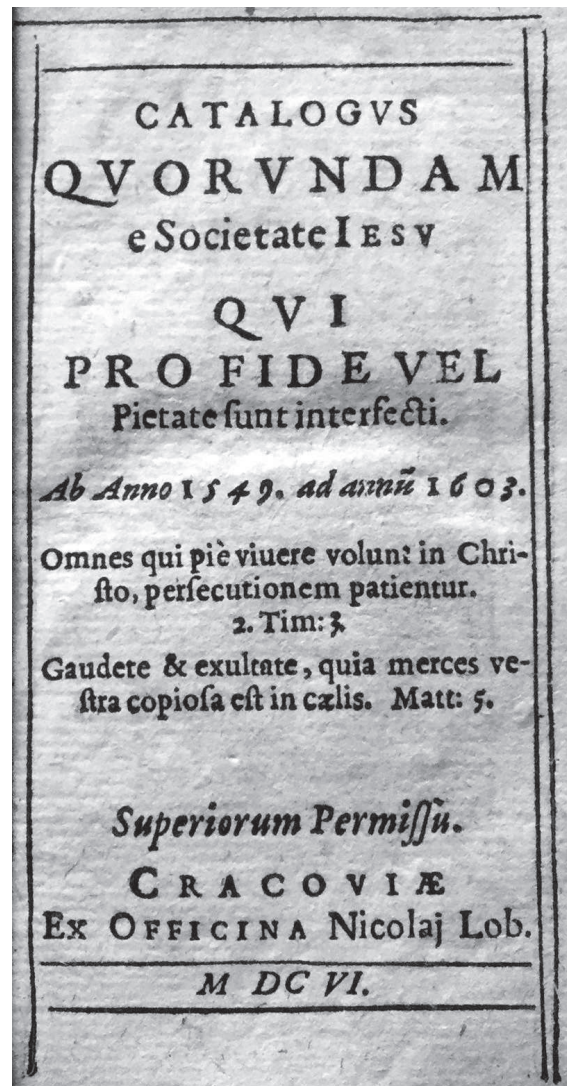
17 Philippus Alegambe, *Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu*, bns.: „Accedit Catalogus Religiosorum Societatis Jesu, qui hactenus pro Catholica fide et pietate in variis mundi plagis interempti sunt”.

18 Philippus Alegambe, *Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu*, 394–397.

19 Philippus Alegambe, *Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu*, 559–576.

i Aloys de Becker w uwspółcześnionej w XIX wieku wersji „Biblioteki”²⁰. W ich opinii autorem wersji pierwotnej mógł być Włoch, Giovanni Camerota, który opublikował w Neapolu i w Krakowie *Catalogus quorundam e Societate Iesu qui pro fide vel pietate sunt interfecti, ab anno 1549 ad annum 1603*²¹ (*Katalog niektórych z Towarzystwa Jezusowego, którzy zostali zabici za wiarę lub miłość do Boga od roku 1549 do roku 1603*). Co istotne, na stronie tytułowej opracowania brak imienia autora. Jak podaje Filip Alegambe, a za nim Nathaniel Southwell, Camerota opublikował dziełko, ukrywając swe imię (*suppresso nomine*)²².

Wydanie krakowskie jest liczniej reprezentowane²³. Edycja z Italii przetrwała w niewielu egzemplarzach. Jeden z nich znajduje się w National Library of Scotland²⁴. Zgodnie z informacjami przekazanymi w prywatnej korespondencji przez pracownika działu zbiorów specjalnych, Sarah Moxey, jest on w tak złym stanie, że nie nadaje się do elektronicznej publikacji ani kopiowania. Inne istniejące zabytki z oficyny Tarsycjusza Longo znajdują się we Włoszech. Jeden można oglądać w Biblioteca Casanatense w Rzymie²⁵. Badacze są zgodni co do faktu, że obie edycje dzieła ukazały się w jednym czasie, w 1606 roku. Wątpliwości budzi jedynie nota, która pojawia się u Carlosa Sommervogela. Jak inni, przypisuje on zrazu opracowanie Camerocie i datuje na rok 1606²⁶. W erracie zamieszczonej na końcu tomu podaje jednak, że

Fot. 1. Strona tytułowa krakowskiej edycji *Katalogu Cameroty*

20 Augustin Backer, Alois Backer, *Bibliothèque des Écrivains de la Compagnie de Jésus* (Liège: Imprimerie de L. Grandmont-Donders, 1856), 669–670.

21 *Catalogus quorundam e Societate Iesu qui pro fide vel pietate sunt interfecti ab anno 1549 ad annum 1603* (Neapoli: Apud Tarsitium Longum, 1606) (Cracoviae: Apud Nicolaum Lob, 1606).

22 Philippus Alegambe, *Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu*, 232; Nathanael Sotvellus, *Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu* (Romae: Ex Typographia Jacobi Antonii de Lazzaris Varesii, 1676), 431.

23 „World Catalog”, dostęp 30.10.2019, https://www.worldcat.org/search?q=catalogus+quorundam+e+societate&qt=results_page.

24 Zabytek ma tam numer OCLC Number 319729832.

25 Dzieło opatrzono sygnaturą VOL MISC.2011 3 (BID: CFIE030640).

26 Carlos Sommervogel, t. 6 *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus* (Bruxelles: Oscar Schepens, 1895) (Paris: Alphonse Picard, 1895), kol. 581.

wyszło ono drukiem rok wcześniej²⁷. Może to sugerować, że istniała jakaś starsza wersja dzieła. We wspomnianym 1605 roku podobne studium ukazało się w Monachium, ale po niemiecku. Nosi tytuł, który później w zmodyfikowanej postaci wykorzystał Ribadeneira²⁸. Także w wydaniu Nicolausa Heinricha strona tytułowa pozbawiona jest imienia autora. Ostatecznie jest to najbardziej pierwotna postać katalogu, jaką obecnie dało się odnaleźć. Wysoce wątpliwe, że dokonano tłumaczenia z niemieckiego na łacinę. Kryteria wewnętrzne tekstów wskazują raczej na porządek przeciwny. Imiona zakonników w monachijskim wypisie są bowiem zlatynizowane. Także odsyłacze do źródeł podano w identycznej postaci, jak w wydaniach z 1606 i 1608 roku.

Zbieżność pomysłu i bliskość tytułów może sugerować, że Ribadeneira włączył do swojej książki wydane dwa lata wcześniej dzieło Cameroty. Niewyjaśniona pozostaje też rola niemieckojęzycznej wersji opracowania. Faktyczny stan rzeczy pozwala odkryć analiza opracowań, których fragmenty zamieszczono poniżej.

Tabela 1. Zestawienie oryginalnych tekstów *Zastępu stu zakonników* i *Katalogu*

Piotr Ribadeneira, <i>Centuria</i>	Jan Camerota, <i>Catalogus</i>
<p>„Qui sequuntur, praeter aliquos Sacerdotes, quibus verticem hostes abrasere, plerique omnes adolescentes bini aut terni ordine deinceps producti, talaribus tunicis exuti, adacto bis terve singulis in viscera pugione confossi, quidam etiam manibus brachiisque truncati, in mare praecipites dati sunt.</p> <p>XXXVII. Franciscus Alvarus Covillius. XXXVIII. Dominicus Ferdinandes. XXXIX. Alphonsus Vaena Toletanus. XL. Gonzalus Henricus Diaconus. XLI. Ioannes Ferdinandus Bracarensis. XLII. Ioannes Ferdinandus Olyssioponensis”.</p>	<p>„Qui sequuntur, praeter aliquos, plerique omnes adolescentes bini aut terni ordine deinceps producti, talaribus tunicis exuti, adacto bis, terve singulis in viscera pugione confossi quidam etiam manibus, brachiisque truncati in mare praecipites dati sunt.</p> <p>32. Franciscus Alvarus Covillius Lusitanus. 33. Dominicus Ferdinandus Lusitanus. 34. Alphsus Vaena Hispanus. 35. Gonzalus Henricus Lusitanus. 36. Ioannes Ferdinandus Bracarensis Lusitanus. 37. Ioannes Ferdinandus Olisiponensis Lusitanus”.</p>

W obu cytowanych wyimkach wytłuszczono te miejsca, które brzmią identycznie. Pierwsze zatem, co się narzuca, to daleko idąca zbieżność obu zachowanych wersji. Nie są one jednak takie same. Pomijając różnice w numeracji i sposobie zapisu pojedynczych wyrazów, w całym tekście *Centurii* daje się dostrzec tendencja do podkreślenia lokalnego pochodzenia, a zatem zakresu opisywanego jako *patria* (ojczyzna), w miejsce stosowanej przez Camerotę przynależności narodowej (*natio*). Ribadeneira pomija zatem w kilku miejscach wskazanie, że zabity zakonnik był Portugalczykiem (*Lusitanus*). W przypadku Alfonsa Vaeny rezygnuje z noty, że to Hiszpan (*Hispanus*), na rzecz infor-

27 Carlos Sommervogel, t. 6 *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, VII [numer strony zapisano tak, jak w oryginale, ponieważ wywód oznaczony cyframi arabskimi stanowi osobną partię dzieła].

28 *Centuria prima. Das erste hundert der Geistlichen und Ordenspersonen, so auß der Societet Iesu bißhero von den Hayden, Machumetanern, Ketzern, unnd andern Verfolgern, von wegen deß Catolischen Glaubens, wie auch umb der liebe Gottes, und deß Rechsten hails willen, umbgebracht und gemartert worden* (München: Gedruckt durch Nicolaum Henricum, 1605).

macji o jego pochodzeniu z Toledo (*Toletanus*). Podobnej korekty dokonuje u Henryka Gonzaleza, wzmiankując w tym miejscu, iż był diakonem.

Przytoczony fragment dobrze ilustruje zależności, jakie mają miejsce pomiędzy tekstami dzieł *Catalogus* i *Centuria*. Na podstawie kryteriów wewnętrznych wersję Ribadeneiry trzeba uznać za wtórną. Jezuita podjął się najprawdopodobniej reedycji, by dopełnić i skorygować owoce badań poprzednika. Daje się to dostrzec w różnych sferach opracowania. W kilku miejscach autor *Zastępu stu zakonników* zamieszcza nowe informacje. I tak, dla przykładu, już w partii wstępnej, po Janie Sosie, któremu w obu wersjach przydano numer piąty, u Ribadeneiry następują trzy inne postaci; dwaj nieznanymi z imienia ojcowie oraz Paweł de Valle. Wszyscy mieli zginąć w 1554 roku²⁹. W *Katalogu* brak o nich jakiegokolwiek wzmianki. Trudno natomiast przyjąć, że autor pominął świadomie niektóre postaci, zwłaszcza że co do ostatniej z nich zostaje podane w pełnym brzmieniu imię i nazwisko zakonnika oraz źródło, w którym opisano jego męczeństwo³⁰. Do postawionego wniosku skłania też analiza dalszej partii tekstów. Camerota, idąc za przekazem pism Rutilio Benzoni, pod numerem 7. odnotowuje nieznanego z imienia świeckiego członka zgromadzenia, który zginął w Indiach³¹. Ribadeneira, posiłkując się tym samym źródłem, dopełnia spis o dwu nieznanymi z imienia laików, którzy z kolei ponieśli śmierć w Brazylii. Dołącza do nich ponadto Antoniego Fernandez, Jana de Beirę i Melchiora Gonzaleza³². Tego rodzaju ukonkretniające i poszerzające wypisy postaci uzupełnienia zdają się potwierdzać, że *Zastęp stu zakonników* to poprawiona wersja wcześniejszego wydania.

3. Kwestia autorstwa

Osadzenie w czasie poszczególnych wersji tekstów, jak również ustalenie ich proveniencji, pozostawia ciągle wiele niejasności. Kryteria wewnętrzne, którym poświęcono odrobinę uwagi, przekonują, że wersja Ribadeneiry jest późniejsza niż *Catalogus*. Jest ona natomiast identyczna z najstarszym drukowanym spisem męczenników, który – jak wspomniano – ukazał się po niemiecku w 1605 roku. Za błędne trzeba zatem przyjąć ustalenie pracowników księżnicy w Monachium, którzy w opisie bibliograficznym przypisali pracę *Centuria prima. Das erste hundert* Camerocie³³. Mając na uwadze, że *Zastęp stu zakonników* jest mocno inspirowany tekstem *Katalogu*, a jednocześnie identyczny z edycją z 1605 roku, trzeba przyjąć, że pierwotnie mogły istnieć starsze jeszcze wersje obu wypisów, drukowane lub przekazywane w manuskryptach.

29 Petrus Ribadeneira, *Illustrium Scriptorum Religionis Societatis Jesu Catalogus*, 186.

30 Petrus Ribadeneira, *Illustrium Scriptorum Religionis Societatis Jesu Catalogus*, 186.

31 *Catalogus quorundam e Societate Iesu qui pro fide vel pietate sunt interfecti ab anno 1549 ad annum 1603*, A3 verso.

32 Petrus Ribadeneira, *Illustrium Scriptorum Religionis Societatis Jesu Catalogus*, 187.

33 „OpacPlus”, dostęp 29.11.2019, <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV001389766>.

Poczynione dotychczas uwagi komplikuje splot wydarzeń dotyczący Polski. W rodzimej bibliografii Karol Estreicher przypisuje bowiem krakowską edycję *Catalogus Fryderykowi Bartschowi* czy też – zapisując nazwisko w wersji spolszczonej – Barszczowi³⁴. Jakkolwiek dziełko zostaje wyróżnione jako osobna pozycja w dorobku pisarza, dziewiętnastowieczny uczyony rzetelnie odsyła czytelnika do zbioru pod tytułem *Thesaurus spiritualis rerum ac documentorum variorum ad Societatem Iesu pertinentium*. Publikacja, do której włączono wypis męczenników, ukazała się w 1607 roku i pośród innych zawiera także pisma Barszcza³⁵. Już sam tytuł wskazuje jednak, że całość obejmuje prace różnych autorów. Co istotne, książka ukazała się we wspominanej już oficynie Mikołaja Loba. Braniewski jezuita raczej nie był zatem twórcą partii martyrologicznej, lecz dodał ją do większej kolekcji jako warty upowszechnienia tekst. Przekonuje o tym sam druk, w którym nie zmieniono nic z wydanej rok wcześniej wersji, tłocząc na stronie tytułowej rok 1606³⁶. Ostatecznie jednak sugestia zawarta w *Bibliografii polskiej* wpłynęła na współczesnych badaczy. Dla przykładu, Halina Keferstein nie podaje w żadną wątpliwość, że *Katalog* to dzieło Barszcza, co więcej, datuje je na rok 1603³⁷. Jak można przypuszczać, przez pomyłkę odnotowuje datę zawartą w samym tytule opracowania w miejsce roku publikacji. W światowych zasobach piśmiennictwa nie wyszczególniono bowiem ani jednego egzemplarza, który spełniałby wskazane przez badaczkę indykatory³⁸.

4. Przedstawienia plastyczne

Decyzja Fryderyka Bartscha, by dołączyć do innych ważnych druków również spis ofiar prześladowań, jest świadectwem żywego zainteresowania tą kwestią w początkach XVII stulecia. Przekonują o tym także inne zachowane druki z epoki, dopełnione niekiedy wizerunkami pomordowanych zakonników. W zasobach Bibliothèque Nationale de France znajduje się rycina upowszechniona w Rzymie przez Paula Maupiniego i Mateusza Greutera w 1608 roku. Nosi ona tytuł zapisany stylem nakamiennym *Effigies et nomina quorundam e Societate Iesu qui pro fide vel pietate sunt interfecti ab anno 1549 ad annum 1607* (Podobizny i imiona niektórych z Towarzystwa Jezusowego, którzy zostali zabici za wiarę lub miłość do Boga od roku 1549 do 1607)³⁹. Egzemplarz tej samej edycji znajduje się w National Portrait Gallery w Londynie⁴⁰. Co interesujące,

34 Karol Estreicher, *Bibliografia polska*, cz. 3, t. 1 (12 zbioru ogólnego) (Kraków: Czeionkami Drukarni C.K. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1891), 395.

35 Estreicher, *Bibliografia polska*, cz. 3, t. 1, 395.

36 „Catalogus quorundam e Societate Iesu, qui pro fide vel pietate sunt interfecti”, w: *Thesaurus spiritualis rerum ac documentorum variorum ad Societatem Iesu pertinentium* (Cracoviae: Ex Officina Nicolai Lob 1607), bns.

37 Halina Keferstein, „Pisarze związani z Braniewem na przełomie XVI–XVII wieku”, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 4 (1980): 511.

38 „World Catalog”.

39 Edycja nosi w Bibliothèque Nationale de France sygnaturę FRBNF33362043.

40 „National Portait Gallery”, dostęp 25.10.2019, <https://www.npg.org.uk/collections/search/portrait/mw127008/Renowned-Jesuits?search=sp&sText=effigies+et+nomina&firstRun=true&rNo=0>.

ryciny w obu zachowanych zabytkach nie są identyczne. Jak można przypuszczać, prace nad katalogiem były na tyle intensywne, że przygotowano więcej niż jedną wersję plastyczną wizerunków.

Fotografia 2. Fragment ryciny z zasobów Bibliothéque Nationale de France

W tym samym czasie podobne opracowanie ukazało się w Kolonii u Bussemachera. Tym razem, jakkolwiek nie zmieniono samego wypisu postaci, w tytule jako *terminus*

ad quem całego zbioru podano już rok 1608. Tę wersję można z kolei odnaleźć w British Museum, gdzie nadano jej sygnaturę 1848, 0911.464⁴¹.

Co istotne, na wszystkich wspomnianych rycinach wyszczególniono stu trzech zakonników. Do wcześniej poznanych spisów dołączono kolejne osoby – ofiary z 1606 roku. Zestawienie sztychów z opisanymi wcześniej tekstami nie budzi wątpliwości, że chalkografowie posiłkowali się studium Cameroty. Zachowują bowiem i porządek postaci, i sposób ich prezentacji znany z dzieła *Catalogus*. Za błędną trzeba zatem uznać charakterystykę zamieszczoną przez badaczy brytyjskiego muzeum, zgodnie z którą grafiki bazują na publikacji Ribadeneiry.

5. Kontynuatorzy

Liczba publikacji, jakie ukazały się pomiędzy rokiem 1605 a 1608 w różnych oficynach Europy, wskazuje na szczególne zainteresowanie martyrologią jezuicką. Jak można sądzić, nie bez wpływu był fakt, że grono zabitych za wiarę sięgnęło w tym okresie liczby stu osób. Temat był na tyle ważki, że prace nad zbiorami opisującymi męczenników nie ustały także w późniejszym okresie. W jakimś stopniu wiązało się to z nurtem apologetycznym w pisarstwie zakonników, którzy spotykali się z krytyką, niekiedy oszczerstwami, zwłaszcza w polemice międzywyznaniowej. Było też wyrazem zwyczajów zakonnych, zwłaszcza tworzenia tak zwanego menologium, czyli biograficznej bazy danych zakonników⁴². Co więcej, temat inspirował do dalszej pracy twórców, którzy poświęcili mu uwagę. I tak, dla przykładu, Filip Alegambe, który – idąc za Ribadeneirą – dopełnił „Bibliotekę pisarzy Towarzystwa Jezusowego” spisem męczenników, pracował jednocześnie nad szerszą prezentacją ich postaci. W 1657 roku, już jako *opus posthumum*, ukazało się dzieło *Mortes illustres (Sławne śmierci)*. Miało dwie wersje. W jednej, gdzie autor podporządkował układ materiału biegowi roku kalendarzowego, nosi tytuł *Annus dierum illustrium Societatis Jesu sive in anni dies digestae mortes illustres* (Rok sławnych dni Towarzystwa Jezusowego, czyli sławne śmierci ułożone zgodnie z biegiem dni roku⁴³). W drugiej redakcji daje się dostrzec bezpośrednią inspirację tytułami opisanych wcześniej prac Cameroty i Ribadeneiry. Autor zamierzył bowiem opisać śmierć i dokonania tych, których dotknęły represje ze strony pogan, heretyków i innych ludzi z powodu wiary, miłości do Boga lub jakiegokolwiek cnoty podczas prowadzenia misji, sprawowania sakramentów, szerzenia wiary lub cnoty, a którzy doznali cierpień lub zostali zgładzeni trucizną, ogniem, mieczem lub w inny sposób⁴⁴. W tym

41 „The British Museum”, dostęp 28.10.2019, https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?assetId=248184001&objectId=1429896&partId=1.

42 Mario Colpo, *Menologio*, w: *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús*, t. 3, red. Charles E. O’Neill, Joaquín M. Domínguez (Roma: Institutum Historicum S.I, 2001; Madrid: Universidad Comillas, 2001), 2628–2629.

43 Philippus Alegambe, Joannes Nadasi, *Annus dierum illustrium Societatis Jesu sive in anni dies digestae mortes illustres* (Romae: Typis Varesii, 1657).

44 Philippus Alegambe, Joannes Nadasi, *Mortes illustres et gesta eorum de Societate Jesu, qui in odium fidei, pietatis, aut cuiuscunque virtutis, occasione missionum, sacramentorum administratorum, fidei, aut virtutis propugnatae;*

studium Alegambe poprzedza wywód wprowadzeniem, które poświęca teologii męczeństwa. Następnie opisuje szeroko osoby znane już z wcześniejszych spisów i rycin. Wprowadza także nowe postaci i uściśla daty, co przekłada się na układ treści.

W 1658 roku ukazało się jeszcze jedno dzieło Brukselczyka o zbliżonej problematyce. Był to traktat pod tytułem *Heroes et victimae caritatis Societatis Jesu* (Bohaterowie i ofiary miłości Towarzystwa Jezusowego)⁴⁵. To opracowanie, nawiązujące do tradycji żywotów sławnych mężów, poświęcono nie tylko męczennikom. Krąg opisywanych postaci został w nim poszerzony o zakonników, którzy zginęli z różnych przyczyn podczas pełnienia posługi. Co istotne, wszystkie trzy wymienione dzieła Alegambego ukazały się po śmierci pisarza. Wymagały zatem pracy redakcyjnej osoby postronnej. Zostały przygotowane do druku przez Jana Nadasiego. Ponieważ nie tylko ujednolicił stronę formalną, lecz poszerzył wywód poprzednika o prezentację wyników własnych eksploracji, uznaje się go za współautora wspomnianych pozycji. Rozwijał zresztą pomysły poprzednika i wydał na przykład *Annus dierum memorabilium Societatis Jesu* (Rok dni Towarzystwa Jezusowego wartych wspomnienia)⁴⁶. Dzieło – jak zaznacza na wstępie – poświęcone zostało tym przedstawicielom zgromadzenia, którzy wyróżnili się życiem lub śmiercią (*mortes et vitae illustres*)⁴⁷. Wyznaje też, że posiłkował się pracą Alegambego⁴⁸. Podobna książka ukazała się cztery lata później po niemiecku. Było to *Menologium Societatis Jesu* (Menologium Towarzystwa Jezusowego). W podtytule jasno wskazano, że treścią wydanego anonimowo w Monachium opracowania są życiorysy tych zakonników, którzy odznaczyli się świętością życia lub chwalebą śmiercią⁴⁹.

Zakończenie

Krótki przegląd źródeł z początku XVII stulecia prowadzi do spostrzeżenia, że nastąpiło w tym okresie ożywienie zainteresowania problemem jezuickiego martyrologium. Nie bez znaczenia był fakt, że w tym czasie doliczono się stu ofiar prześladowań. Ponieważ mijało zaledwie siedemdziesiąt lat od powstania zgromadzenia, trzeba dostrzec

ab ethnicis, haereticis, vel aliis, veneno, igne, ferro, aut morte alia necati, aerumnisque confecti sunt (Romae: Ex typographia Varesii, 1657).

45 Philippus Alegambe, Joannes Nadasi, *Heroes et victimae caritatis Societatis Jesu seu Catalogus eorum qui e Societate Jesu Charitati animam devoverunt; ad id expositi et immortui peste infecorum obsequi ex charitate, obedientiaque suscepto* (Romae: Ex typographia Varesii, 1658).

46 Joannes Nadasi, *Annus dierum memorabilium Societatis Jesu sive Commentarius quotidianae virtutis, notabilem unius vel plurium in Societate vita functorum, virtute quapiam insignium memoriam in menses diesque quibus obiere partite distributam complexus* (Antverpiae: Apud Jacobum Meursium, 1665).

47 Nadasi, *Annus dierum memorabilium Societatis Jesu sive Commentarius quotidianae virtutis, notabilem unius vel plurium in Societate vita functorum, virtute quapiam insignium memoriam in menses diesque quibus obiere partite distributam complexus, C recto*.

48 Nadasi, *Annus dierum memorabilium Societatis Jesu sive Commentarius quotidianae virtutis, notabilem unius vel plurium in Societate vita functorum, virtute quapiam insignium memoriam in menses diesque quibus obiere partite distributam complexus, C2 verso*.

49 *Menologium Societatis Jesu oder Lobsame Gedächtnuß deren Patrum und Fratrum so die Societät Jesu mit heiligem Leben oder glorwürdigem Todt erleuchtet haben* (München: Gedruckt ben S. Kauch, 1669).

zarówno dynamikę działań zakonników w różnych częściach świata, jak i siłę sprzeciwu, z jakim się spotkali. Pierwsze katalogi zabitych za wiarę są ze sobą powiązane. Ich autorstwo – jak wykazano – budzi wiele wątpliwości. Co istotne, opracowania posiadają cechy typowe dla baroku. Z jednej strony encyklopedyzm; tendencję do tworzenia kompendiów i podsumowań, z drugiej umiłowanie obrazu, co przejawiało się w upowszechnianiu nie tylko tekstów, ale i wizerunków męczenników. Ponieważ studia powstały w epoce, w której jasno określone były normy procesu beatyfikacyjnego i kanonizacyjnego, autorzy unikają na ogół miana *martyres*, na rzecz „ci, którzy zostali zabici za wiarę lub miłość do Boga” (*qui pro fide vel pietate sunt interfecti*). Wraz z upływem czasu monografie były uzupełniane przez badaczy o wysokiej erudycji. W ich dysertacjach następuje poszerzenie perspektywy badawczej, co może wskazywać także na odmienne położenie zgromadzenia. Interesują ich nie tylko zabici za wiarę, ale i ci, którzy odznaczyli się szczególną świętością w środowisku pozbawionym przemocy. Można domniemywać, że jest to echo swoistej polaryzacji wyznaniowej, jaka nastąpiła po ratyfikacji pokoju westfalskiego (1648 r.) i stonowanie antagonizmów przynajmniej w Europie.

Niestety, ciągle istnieje wiele niedomówień i błędów w opisach przechowanych do naszych czasów tekstów mówiących o zakonnikach Towarzystwa Jezusowego, których w XVI i XVII wieku dotknęły represje. Ustalenie zasadniczych kwestii co do autorstwa, proveniencji i wzajemnych zależności otwiera drogę do dalszych badań dotyczących jezuickiego martyrologium. Otwarte pozostają kwestie, na jakich terenach miały miejsce szczególnie krwawe prześladowania i jak sytuacja zmieniała się wraz z upływem czasu. Pracy wymaga ponadto stworzenie pełnej listy ofiar, ustalenie ich przynależności narodowej oraz poznanie okoliczności śmierci.

Bibliografia

- Alegambe, Philippus. *Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu*. Antverpiae: Apud Joannem Meursium, 1643.
- Alegambe, Philippus, Joannes Nadasi. *Annus dierum illustrium Societatis Jesu sive in anni dies digestae mortes illustres*. Romae: Typis Varesii, 1657.
- Alegambe, Philippus, Joannes Nadasi. *Heroes et victimae charitatis Societatis Jesu seu Catalogus eorum qui e Societate Jesu Charitati animam devoverunt; ad id expositi et immortui peste infecorum obsequi ex charitate, obedientiaque suscepto*. Romae: Ex typographia Varesii, 1658.
- Alegambe, Philippus, Joannes Nadasi. *Mortes illustres et gesta eorum de Societate Jesu, qui in odium fidei, pietatis, aut cuiuscunque virtutis, occasione missionum, sacramentorum administratorum, fidei, aut virtutis propugnatae; ab ethnicis, haereticis, vel aliis, veneno, igne, ferro, aut morte alia necati, aerumnisve confecti sunt*. Romae: Ex typographia Varesii, 1657.
- Backer, Augustin, Alois Backer. *Bibliothèque des Écrivains de la Compagnie de Jésus*. Liège: Imprimerie de L. Grandmont–Donders, 1856.

- Catalogus quorundam e Societate Iesu qui pro fide vel pietate sunt interfecti, ab anno 1549 ad annum 1603.* Cracoviae: Apud Nicolaum Lob, 1606.
- Catalogus quorundam e Societate Iesu qui pro fide vel pietate sunt interfecti, ab anno 1549 ad annum 1603.* Neapoli: Apud Tarsitium Longum, 1606.
- Centuria prima. Das erste hundert der Geistlichen und Ordenspersonen, so auß der Societet Iesu bißhero von den Hayden, Machumetanern, Ketzern, unnd andern Verfolgern, von wegen deß Catolischen Glaubens, wie auch umb der liebe Gottes, und deß Rechsten hails willen, umbgebracht und gemartert worden.* München: Gedruckt durch Nicolaum Henricum, 1605.
- „Centuria Religiosorum Societatis Iesu, qui hactenus ab Ethnicis, Mahumetanis, haereticis, aliisque impiis, pro Catholica fide ac pietate interempti sunt”. W: Petrus Ribadeneira, *Illustrium Scriptorum Religionis Societatis Jesu Catalogus*, 185–200. Antverpiae: Ex Officina Plantiniana, 1608.
- Colpo, Mario. „Menologio”. W: *Diccionario Histórico de la Cmpañía de Jesús*. T. 3, red. Charles E. Domínguez Joaquín M. O’Neill, 2628–2629. Roma: Institutum Historicum S.I, 2001; Madrid: Universidad Comillas, 2001.
- „De invocatione, veneratione, et Reliquis Sanctorum, et sacris imaginibus». W: *Canones et Decreta Sacrosancti Oecumenici et generalis Concilii Tridentini*. Venetiis: Apud Georgium de Caballis, 1568, 155 verso–157 verso.
- Estreicher, Karol. *Bibliografia polska*. Cz. 3. T. 1. Kraków: Czcionkami Drukarni C.K. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1891.
- Keferstein, Halina. „Pisarze związani z Braniewem na przełomie XVI–XVII wieku”. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 4 (1980): 507–530.
- Martyrologium Romanum ad novam kalendarii rationem Gregorii XIII. Pont. Max. iussu editum.* Romae: Ex Typographia Domini Basae, 1586.
- Menologium Societatis Jesu oder Lobsame Gedächtnuß deren Patrum und Fratrum so die Societät Jesu mit heiligem Leben oder glorwürdigem Todt erleuchtet haben.* München: Gedruckt ben Sebastian Kauch, 1669.
- Moreno, Doris. „Crear opinión: el dominico Alonso de Avendaño y su predicación antijesuítica (1567–1596)”. W: *Identidades y fronteras culturales en el Mundo ibérico de la Edad Moderna*, red. José Luis Betrán, Bernat Hernández, Doris Moreno, 399–413. Barcelona: Bellaterra, 2016.
- Nadasi, Joannes. *Annus dierum memorabilium Societatis Jesu sive Commentarius quotidianae virtutis, notabilem unius vel plurium in Societate vita functorum, virtute quapiam insignium memoriam in menses diesque quibus obiere partite distributam complexus.* Antverpiae: Apud Jacobum Meursium, 1665.
- „National Portrait Gallery”. Dostęp 25.10.2019. <https://www.npg.org.uk/collections/search/portrait/mw127008/Renowned-Jesuits?search=sp&sText=effigies+et+nomina&firstRun=true&rNo=0>.
- Ribadeneira de, Pedro. *Vida del Padre Francisco de Borja*. En Madrid: En casa de P. Madrigal, 1592.
- Ribadeneira, Petrus. *Catalogus Scriptorum Societatis Jesu*. Antverpiae: Ex Officina Olantiana, 1613.

- Ribadeneira, Petrus. *Flos Sanctorum, o Libro de las vidas de los Santos*. En Madrid: Por L. Sanchez, 1599.
- Ribadeneira, Petrus. *Illustrium Scriptorum Religionis Societatis Jesu Catalogus*. Antverpiae: Ex Officina Plantiniana, 1608.
- Ribadeneira, Petrus. *Illustrium Scriptorum Religionis Societatis Jesu Catalogus*. Lugduni: Apud Joannem Pillehotte, 1609.
- Ribadeneira, Petrus. *Vita Ignatii Loiolae, Societatis Jesu Fundatoris*. Neapoli: Apud Josephum Cachium, 1572.
- Sommervogel, Carlos. *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. Bruxelles: Oscar Schepens, 1895; Paris: Alphonse Picard, 1895.
- Sotvellus, Nathanael. *Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu*. Romae: Ex Typographia Jacobi Antonii de Lazzaris Varesii, 1676.
- „The British Museum”. Dostęp 28.10.2019. https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?assetId=248184001&objectId=1429896&partId=1.
- Thesaurus spiritualis rerum ac documentorum variorum ad Societatem Iesu pertinentium*. Cracoviae: Ex Officina Nicolai Lob, 1607.
- „World Catalog”. Dostęp 30.10.2019. https://www.worldcat.org/search?q=catalogus+quorundam+e+societate&qt=results_page.
- „Wzywianie, cześć i relikwie Świętych oraz święte obrazy”. W: *Dokumenty Soborów Powszechnych*. T. 4, red. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras, 780–785. Kraków: Wydawnictwo WAM, 2005.